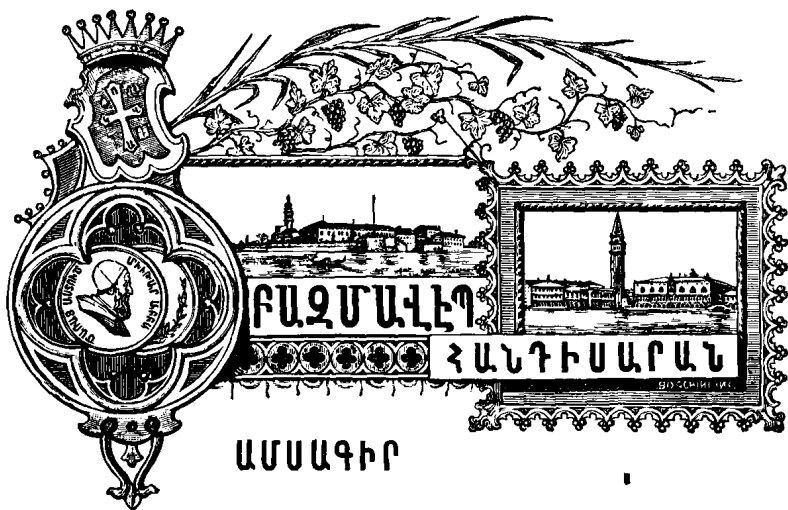
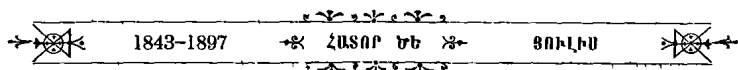

ԳՐԱԿԱՆ. — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ. — ՉԱՏՄԱԿԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

ԲԵՒԵՌԱԳԻՐ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐՈՒԻ Գ

ԳԱՆԼԸՃԱ

(Eriahi, Irdaniuni).

ԱՐԱԳԱՄԻ ՀԻՒԻՍ—արեւմտեան լոռն. ջերը աստիճանաբար իջնում են գաշառվայրը, որ նման է Երեւանի տափարակին, բայց աւելի փոքր է և առաւել բարձր նորանից. Գա Ալեքսանդրապոլի գաշառվայրն է. Շրբ. ջապատած գլով արեւմտից, Հիւսիսից և հարաւ—արեւելքից բարձր Հայոց լեռներով, նա նոյնպէս բոլորածն մեծ ձոր է, թէ և

ոչ այնքան առթային, ինչպէս երեւանեանն է, ըստ որում գտնւում է 5079 ոտն. բարձրութեան վրայ ծովի մակերեւոյթից. Այս Հովիտը նշանաւոր կէտ է զանազան ճա. նապարհների, որոնք զանազան ուղղութեամբ տանում են գէպ ի Մեծ և փոքր Կովկասի բնակեալ տեղերը. Ախուրեանի վրայից, որ ոռոգում է այս Հովիտը, կարելի է բար. ձրանալ վեր Կուր գետի Հովիտը. արդի Ա. իայքաւարի և Ախալցխայի վրայից կարելի է իջնել Երասխի Հովիտը, ուր թափւում է Արփա—չայք (Ախուրեան): Այստեղից նոյն. պէս ճանապարհ է գնում գէպ ի արեւելք, Այստե գետի Հովիտը, որ իւր կարգին գե. մում է զարձեւել Կուր գետի Հովիտը. Գա. քա երկու մեծ ճանապարհների էին փոքր Կովկասից գէպ ի Մեծն, որով անյիշատակ ժամանակներից շարժվում էին Կովկասեան

ազգերը: Բայց ի դորանից Ալեքսանդրապոլից բացառւմ է ձանապարհ դէպ ի բարձր Հայք արդի Կարուց նահանգ, Կարս-չայի հովիտը, որ տանում էր դէպ ի Արզրում: Արդ, Ալեքսանդրապոլի նշանաւոր դիրքը ռազմագիտական և կուլտուրական կողմից պարզ է ինքն ըստ ինքեան: Սակայն Ալեքսանդրապոլի այժեան ամրոցը (Կիւմրի) հին չէ և Անդրկովկասի պատմութեան Ուրարտեան տարեշրջանին կուլտուրական և ռազմագիտական կենդրոնն ուրիշ տեղումն էր: Ոչ հետո արդի Ալեքսանդրապոլեան բազմանկիւնից (πολυγωνο) 8 վերստ հեռաւորութեամբ դէպ ի հիւսիս—արևմուտք Արփա—չայի ձախ փոխում, գետի խորագոյն և լայն ձորի մէջ՝ մի քանի բարձրաւանդակների վրայ, որ կազմում են ձորի լանջերը, տարածւում է բնդարձակ Գանլըճա գիւղը՝ հին հոյակապ Մարմաշինի տաճարով, որ հայկական ձարտարապետութեան լաւագոյն կոթողներից մէկն է: Զորի վերին կողմն, գետի ձախ եզերքում, բազկացած է քարաժայռերից. բաղադրեալ սև կօն լավայից, նոցանից մէկի վրայ, պարփակուած չորս կողմից փոքր ծայռերով, իբրև մի բնական գաւթի մէջ, որի մուտքը արևմտքից էր, կար 5 տող մի բևեռագիր արձանագրութիւն: Պատը այն տեսքով, ուր գտնուում է արձանագրութիւնը, շիտակ տաշուած է. արձանագրութիւնը այնքան գեղեցիկ է պահպանուած, որ կարծես թէ երեկ է միայն փորագրուած և եղել:

Արձանագրութիւնը, չնայելով իւր համառոտութեան, լոյս է տփռում տեղւոյս աշխարհագրական և քաղաքական պայմանների վրայ Ուրարտեան տարեշրջանում: Նորա մէջ մենք գտնում ենք երեք աշխարհագրական անուններ. 1) Eriahi, որի նուաճման մասին խօսւում է արձանագրութեան մէջ, 2) Iskigulu, և 3) Irdaniuni քաղաքի, որը բաժանուում էր իշկիզուլու երկրից: Դրժուար չէ տեսնել, որ արձանագրութիւնը շեշտում է յատկապէս երկու իրողութիւն: Eriahi երկրի նուաճումն և Irdaniuni քաղաքի անշատուճն Iskigulu երկրից: Այս բոլոր վայրերը աշխարհագրական անմիջական կապ պիտի ունենան իրար հետ՝ և մաս

նաւորապէս Իրդանիունի քաղաքը հարկ է որոնել յիշեալ արձանագրութեան մօտակայքում: Թէ երկու երկիրներն Eriahi և Iskigulu միմեանց մօտ ու սահմանակից էին, այդ մասին վկայում են Արդիշտիի միւս արձանագրութիւնները, որ գտնուած են Ռուսաց Հայաստանի սահմաններից դուրս: Երկրն Eriahi, Iskigulu և Etiuni երկիրների հետ ի միասին, յիշուում է Արդիշտիի մեծ արձանագրութեան մէջ Վանի քարաժայռի վրայ. ուստի պարզ է, որ դոքա միմեանց հետ սերտ յարընչութիւն ունին: Այս Eriahi-ն մի քանի անգամ յիշուում է տարեգրերում. բայց Iskigulu մի անգամ միայն յիշուում է. բայց ոչ տարեգրերում, ոչ էլ Գանլըճայի արձանագրութեան մէջ էլ ասում նորա նուաճելու մասին. ակնհեր է, որ նա հետո հիւսիսումն էր՝ և Արդիշտիի արաւանքներում նշանաւոր դիրքէր խաղում: Փոքր ինչ ստորև մենք կ'բացատրենք, թէ ինչու Etiuni երկիրը մենք յատկացնում ենք Կարս-չայի հովտին. իսկ այժմ Eriahi մասին խօսելով, մենք հիմաւոր ենք համարում յենու Գանլըճայի արձանագրութեան ակնարկի վրայ, որ այս երկրի նուաճման յիշատակ է, և որոնել նորա դիրքը Արփա—չայի հովտում, ուր գտնուեցաւ արձանագրութիւնը: Շատ կարող է լինել, որ Eriahi երկիրը, իբր նշանաւոր քաղաքական վայր, համապատասխանում էր Հայոց հին Շիրակ գաւառին, և տարածվելով Արփա—չայի ձախ եզերքներով, դրացի էր Etiuni երկրին, որ ձգւում էր Կարս—չայի փոքրով մինչև Ախուրեանը և համապատասխանում է բարձր Հայոց, արդեան Կարուց նահանգին:

Իսկ գալով Iskigulu երկրին, որին բարձր յիշուում էր տիրել Արդիշտին, պէտք է նշկատենք, որ նորա դիրքը որոնելու է Գանլըճայից դէպ հիւսիս՝ Արփա—չայի վերին հոսանքներում: Իորա վրայ ակնարկում է, բայց ի վերոյիշեալ հիմունքներից, նաև Irdaniuni քաղաքի սերտ կապն նորա հետ. այս քաղաքն պէտք է որոնել Գանլըճայի տեղում: Այդ քաղաքի գրութեան մասին հարկ է նկատել հետեւեալն. արձանագրութիւնից 150 կանգուն դէպ ի արևմուտք բարձրա-

նում է մի կոնաձև բլուր, Արփա—չայի ձորի վերևում, որ երկայնաձիգ բլրի մի մասն է կազմում. վերջինս կէս վերստի չափ տարած, լուսն է գետի եզերքով, անդադար նուազելով դեպ ի արևմուտք. այս բլրի և դաշտերի միջում կայ մի լայն ձոր, որ արեւմտեան ուղղութեամբ բանի գնում խորանում է և անձուկ է դառնում. Տեղս շատ յարմար էր բերդի համար, ինչպէս արմաւիրեանն էր. Բլրի վրայ մնացել են կոփածոյ ճարեւրից շինած մեծ շէնքերի հետքեր. Գրիգոր Մարգարտոսը (ԺԱ դարում) տառւմ է, թէ բլրի վրայ Հայոց իշխան Վահրամ Պահլավունին մի բերդ էր շինել, որ նորա անուամբ կոչւում էր Վահրամաշէն. թէ այստեղ, արդարեւ, եղել է Հայոց բերդ յետին ժամանակներից, դուրա ապացոյցներն են՝ հին Հայոց գեղեղերի հետքերն և Հայոց եկեղեցիների աւերակներն բազմաթիւ խաչքարերով, որոնք գտնւում են ձորի ետևում, ուր ուղւում են դաշտերը. Նոյն իշխան Վահրամին են վերագրում հոյակապ Մարմաշէն տաճարի շինութիւնը, ուր Պահլավունեաց իշխանների դամբարանն էր. Սակայն շատ բնական է ենթադրել, յենով բնեագիւր արձանագրութեան վրայ, որ այնտեղում՝ ուր բերդի աւերակներն են՝ գտնւում էր Ուրարտեան ժամանակից ամրացեալ ճաղաք. Արդէն վերը յիշեցինք, որ այս բլուր տեղերը ռազմագիտական մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի լինին, ըստ որում այս տեղից էր բնական ճանապարհն Բարձր Հայքից դեպ ի Շիրակ և աւելի հեռուն արեւելք և հիւսիս, և այդ պատճառաւ ի հնումն Գանձլըմս պիտի կատարուէր այն գերն, որ վերջերս վիճակվեցաւ Ալեքսանդրապոլին. Արտաքին տեսարաններով Գանձլըմայի ամրութիւնների հետքերը մեզ յիշեցնում են նոյն տեսակ աւերակները բլուրների վրայ՝ բնեագիւր արձանագրութիւնների մօտ, Օրդալու, Էլաու, Գանձլթափա, Սարգսամիշ, Գոյաւր—գրեանը գիւղերում, և այլն. Ամենայն հուշանկութեամբ կարելի է ենթադրել, որ Հայոց յետին (պատմական) շինութիւնները կառուցուած են Ուրարտեան բնակավայրերի տեղերում և Ուրարտեան շէնքերի

հիմանց վրայ. Շատ կարելի է մինչև անգամ, որ Ուրարտեան շէնքերի նիւթերը դրած են դրուած նոր շինութիւններ կառուցանելու ժամանակ. Յօդուա այս ենթադրութեան վրէկայում է պատեր շինելու եղանակն, որ կատարելապէս արմաւիրեան է:

Irduvuni ճաղաքը, խրուած լինելով *Iskigulu* երկրից և յարած *Eriahi* երկրին, ակներև է, որ այս երկու աշխարհների սահմաններում էր և բանալի էր դեպ ի հիւսիս. Բայց այս կետից հետո՝ դեպ ի հիւսիս, երևի վանի թագաւորների արագետովունները շէնք տարածւում. Ուտի Գանձլըմայի արձանագրութիւնը որոշում է այն վերջին ծայրն հիւսիսում, մինչև ուր հասնում էին վանի միապետների աշխարհակալութիւնները. Իրգանիոնի ճաղաքն կարող էր լինել նոցա տիրապետութեան վերջին ամրոցն, մինչդեռ դաւան, ուր դա գտնւում էր և որից բաժանվեցաւ, տարածւում էր աւելի հեռու դեպ ի հիւսիս և ամբողջութեամբ չէր նուաճուած: Հակառակ *Iskigulu*—ին *Eriahi* երկիրը միանգամայն տիրապետել էր Արգիշտի. Եթէ մեր ենթադրութիւնը ճշմարիտ է, թէ այս երկիրը դրաւել էր Ալեքսանդրապոլի դաշտափայրը և Ալուրեան գետի ամբողջ ձախ եզերքը, ապա ուրեմն ակներև է, որ նա ամենանշանաւոր աշխարհներից մինն էր Երասիի հովտում: Դուրա վրայ ակնարկում է, ինչպէս արդէն նկատեցինք իւր տեղում, *Eriahi*—ի յաճախակի յիշուին Արգիշտիի տարեգրերում և մի այլ արձանագրութեան մէջ: Այստեղ ակամայ փափաք է ծագում մարդուս մտքում համեմատելու *Eriahi*—ի հետ ուրիշ երկու աշխարհների անունները, որ Երասիի հովտումն են. այն է *Eriduahi*—ի Գաշպուտունի մօտ *Luhlu-nini* ճաղաքով և բաց ի դորանից Գոյաւր—գրեանի արձանագրութեան մէջ յիշուած *Eriaini*—ի, որ մենք նմանեցնում ենք Երեւանին. Արդեօք դոքա տարբեր անուններ էին, որ զանազան աշխարհներ էին նշանակում, թէ ըստ նշանակութեան մերձակում էին և վերաբերում էին միեւնոյն երկրի կամ միևնոյն ազգի զանազան ճիւղաւորութեան. դժուար է զրական պատասխան տալ, այլ

կարելի է միայն մի բանի ենթադրութիւնս
ներ անել յօգուտ այն մտքի, թէ այս ա-
նունները եթէ ոչ հոմանիշ, գէթ շատ մօտ
են միմեանց: Չեմք *Eriaini* և *Eriahini*
տարբերում են միմեանցից այնու միայն,
որ վերջինս ունի մասնիկ *ի*, որ պատկա-
նելու նշանն է (յատուկ անուններում—որդի,
հօր անուն) և մենք գիտենք զէպքեր է՝ ուր
ի մասնիկով օժտուած ձևերը և առանց դո-
րա յաճախակի պատահում են միևնոյն եր-
կրի անունն մէջ: Այսպէս *Etiumi* երկիրն
XXXI, 3, 7, 12 արձանագրութեան մէջ
հետեւալ ձևեր է ընդունում. *Etiumini*(և)
(տող. 3), *Etiuminai*(տ. 7) և *Etiumi-*
nini: Կասկած չկայ, որ այստեղ խօսքը
միևնոյն *Etiumi* երկրի մասին է, այն ինչ
երեք զէպքերում էլ հանդէս է գալիս *ի*
մասնիկը: Դարձեալ Ասորեստանեայց արձա-
նագրութիւններում յիշուած Ուրարտեան
Dairani գաւառը, որ Երասխի հովտին
մօտ էր, Վանի արձանագրութիւնների մէջ
երևում է *Diauhini* ձևով, այսինքն՝ նոյն
միջանկեալ *ի* մասնիկով: Դորանից պէտք է
եղբայրացնել, թէ *Eriaini* և *Eriahini* նը-
շանակութեամբ նման են միմեանց, և թէ
միևնոյն անունն այլակերպեալ ձևերն են
միայն: Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն *Eria-*
hini պիտի բովանդակէ իւր սահմաննե-
րում, բաց ի Արփա—չայի հովտից, Երևանի
բոլոր տափարակը Արփա—չայից մինչև Ե-
րևան և այսպէս նորա տարածութիւնը հա-
մեմատաբար շատ ընդարձակ պիտի լինի:
Ոչ այնքան սերտ ազդակցութիւն կայ վե-
րոյիշեալ երկու անունների և *Eriduah*
կամ *Eriduahini* (Արաքսի աջ ափերում,
Դաշպուտունի մօտ) երկրի անունն մէջ. բայց
հազիւ թէ կարելի է ժխտել, որ *Eridua-*
hini—ն փոփոխուած ձևն է *Eriahini* ա-
նունն *du* միջանկեալ մասնիկով: Մենք
ճշդիւ չգիտենք, թէ այս բառի մէջ մի վան-
կը ի՞նչ պաշտօնն է վարում, (իբր առանձին
բառ *du* նշանակում է, «կարծել, ենթա-
դրել»): Բայց միանալով մի այլ բառի հետ,
փոխում է նորա նշանակութիւնը աւելի,
բան թէ *hi* մասնիկը. և այս պատճառաւ
մեզնից հետո է *Eriduah*—ն *Eriah* և

Eriahini անուններին նմանեցնելու միտքը:
Մենք կարծում ենք, որ *Eriduah* երկու
վերջիններից միանգամայն տարբեր կոչումն
է, բայց միևնոյն ժամանակ ի նկատի առ-
նելով ձևերի մերձաւորութիւնը, պիտի են-
թադրենք, որ դա *Eriahini* և *Eriaini*
երկրներին մերձաւոր մի աշխարհի անունն
էր:

Գուցէ բանը այսպէս պէտք է ներկայացը-
նել, որ իբր թէ *Eriahi*, *Eriahini* և *E-*
riaini անուններ են մի երկրի Երևանի տա-
փարակում, Երասխի ձախ ափերում, իսկ
Eriduah նոյն կամ մօտ երկրի անունն
է Երասխի աջ ափերում: Ինքն ըստ ինքեան
հասկանալի է, որ այս բոլորն ենթադրու-
թիւն է միայն և շատ հնարաւոր են մանա-
ւանդ այժմ, մինչև որ իրողութիւնները կամ
ազգայ գիտերը չեն մեկնել մեզ այս եր-
կրների անունների փոխարինի յարընչու-
թիւնը, որ շատ մօտ են միմեանց: Մեր
ենթադրութիւնները մենք աւելի յառաջ կը
տանենք հարցնելով, արդեօք Արաքսի (հա-
յերէն—Երասխ) այժմեան անունն տակ չէ՞
ծածկում Հին *Eriahi* (գուցէ և գետի) եր-
կրի անունը:

Արձանագրութիւն N.º V Գանընդայի:

«Խաղիւացւոց մեծաց Արդիշտի ասում է,
ես նուաճեցի Էրիահի երկիրն, ես նուաճեցի
բաղաքն Իրդանիունի երկրից Իշկիզուլու:»

ԳԼՈՒԽ Ե

Ս Ս Ր Ի Պ Ս Մ Ի Է

(Etiumi, Ahuriani).

Ախուրեան գետի աջ ափերում գրու-
նւում է մի լեռնային աշխարհ, որ ներ-
կայումս կոչւում է Կարուց Կահանդ (*Ka-*
rcak *o* *hahand*). այնտեղից ճանապարհը
անցնում է Ալեքսանդրապոլից Կարս, Սա-
րիգամիշ, դէպ ի Արզրում, այսինքն է Բարձր
Հայք, ուր սկիզբն են առնում գետերն Ե-
փրատ (արևելեան և արևմտեան), Տիգրիս

և Արաքսի Մենուա թաղաւորը երբեմն հա-
սել էր այս կողմերը Արաքսի վրայ, յատ-
կապէս, Հասան-գալէ և այնտեղ, ուր այժմ
գտնուում է Դիւլի-բաբա գիւղը, Աշակերտի
գաւառում: Այսպէս, ուրեմն, Վանի թագա-
ւորների պատերազմական գործողութիւնները
այստեղ սկսվեցան աւելի առաջ, քան թէ
Երևանի տափարակում, ուր նորա կարող
էին միջամուտ լինել Երասխի Հոսանքով,
Դորա մասին վկայում է այն փաստը, որ
այստեղի յիշատակարանները պատկանում
են Մենուային, ոչ թէ յետին թագաւորնե-
րին. և թէ Մենուա կամաց կամաց պա-
տրաստում էր իւր արշաւանքը դէպ ի Երևանի
նահանգը, գործելով նախապէս Երասխի վե-
րին Հոսանքում: Նորա յաջորդ Արգիշտի
այստեղ նոր ճանապարհ Հարթեց իւր աշ-
խարհակալական ձգտումների համար դէպ ի
Հիւսիս, այն է՝ Երասխի վերին Հոսանքից
նա ահագո Վարս-չայի վերին Հոսանքը և
այստեղից սոյն գետի Հովտով իջաւ Արփա-
չայի Հովիտը և ապա վեր ելաւ դէպ ի Գան-
լըճաւ: Այս ճանապարհը բնական և Հին
ճանապարհ էր մեծ գետերի վերին Հոսանք-
ներից դէպ ի փոքր և Մեծ կովկասի լեռ-
նագոտիքը, թէ արդարև Արգիշտի տիրել ու
Հաստատուել էր այս ճանապարհում, այդ
մասին վկայում են նորա երկու արձանա-
գրութիւնները. մինը՝ արդէն մեզ յայտնի,
Գանլըճայում, միւսը՝ Սարիգամիշում գտա-
ծը, որ այժմ պահուում է Կովկասեան թան-
գարանում: Արձանագրութեան քարը* երկար
ժամանակ թանգարանումն էր, և երբ մենք
ժամանեցինք Թիֆլիզ (1893 թ.), ուսումնա-
սելովով նորա յատկութիւնը և լուսանկարե-
լով արձանագրութիւնը, մեզ յաջողեցաւ վե-
րականգնել վերջինիս բնապիւրն. քարը վեց
կտոր է դարձած, բայց իւր ամբողջութիւնը,
համարեա, չէ կորցրած, ֆատեռն է միայն
նորա ստորին և ձախ կողմերը, ուր տեղից
փշրուած է մի գիծ մի մի նշանով: Սակայն

առաջին տողն արձանագրութեան դորա բա-
կիդէն չէր, և որովհետեւ քարի մակերեսութիւն
նայելով չէ երևում, որ դորանից վեր տող
եղած լինի, այդ պատճառաւ կարելի է են-
թադրել, որ արձանագրութեան սկիզբն մի
այլ քարի վրայ էր, որ գուցէ, դորա մե-
ծութեամբն էր:

Այս արձանագրութիւնը գտել է Ա. Դ.
պ. Երեցեանցը 1878 թ. վերին Սարիգա-
միշում. քարը, նորա խօսքերով, բերել են
լեռնականները աւերակներից, որ գտնուում
էր անտառում 5 վերստ հեռու Սարիգամի-
շից և ամրացրել իւրեանց շինած մզկիթի
արտաքին պատին հարաւ արևելեան կողմից.
Պ. Ա. Խովանովսկի 1894 թ. գալով Կով-
կաս, այցելել էր Սարիգամիշը և ուսումնա-
սիրել Կարս-չայի ամբողջ Հովիտը. նորան
յաջողած էր ժողովել տեղեկութիւններ նաև
Սարիգամիշի արձանագրութեան մասին: Ծե-
րունիք ցոյց էին տուել նորան այն բլուրը,
ուր գտնուած է արձանագրութիւնը և մինչև
անգամ աւերակները դաշտում, ուր արձա-
նագրութիւնն էր: Այդ բլուրը բաւականին
մեծ է, իւր մէջ բաշխակաւ է Հին շէն-
քերի հետքեր և գտնուում է Կարս-չայի
Հոսանքի սկզբում և ծառայում է իբրև բա-
նալի այդ Հովտի: Ա. Խովանովսկին անցնե-
լով Կարս-չայի ամբողջ Հովիտը, եկել է
այն Համդոմունքի, թէ դա (Հովիտը) ի հը-
նումն շատ նշանաւոր ռազմագիտական դեր
է կատարած, ըստ որում նորա բոլոր տա-
րածութեան վրայ կարելի է նկատել Հին
մեծամեծ ամրոցների աւերակներ: Համեմա-
տելով վերջիններս Սարիգամիշի և ուրիշ տե-
ղերի աւերակների հետ, նա կարծում է,
թէ դոքա Ուրարտեան ժամանակներից են
մնացած: Այսուհետև տարակայն չկայ, որ
Կարս-չայի Հովիտը Արգիշտիի համար մեծ
ճանապարհ էր դէպ ի Հիւսիս. իսկ գաւառն,
որին դա պատկանում էր, արդի Կարուց
նահանգը, նշանաւորներից մէկն էր Ուրար-
տացուց օրերում, ինչպէս և ներկայումս կա-
րուց նահանգը ճանապարհ ու բանալի է
Կովկասի համար հարաւից:

Սարիգամիշի արձանագրութիւնը միանգա-
մայն հաստատում է այս ենթադրութիւն.

* 1896 թ. մեզ ևս վերականգնաւ տեսնել այս
քարը Թիֆլիզի Կովկասեան թանգարանում, ուր
դա մեծ խնամքով է պահուում:

ները։ Չնայելով քարի քայքայուած դրութեան
և արձանագրութեան խանգարուած լինելուն,
այնու ամենայնիւ հնարաւոր եղաւ քաղի
նորանից ճիշդ և աներկբայելի աշխարհա-
գրական և պատմական տեղեկութիւնները,
Նորա մէջ յիշուած են աշխարհներն ու քա-
ղաքներն մի քանի անուններ, որոնց տի-
րապետել է Արգիշտի. ուշագրութեան ար-
ժանին ի միջի այլոց այն է, որ երկու ան-
գամ այստեղ խօսուած է *Etiumi* երկրի նուաճ-
ման մասին։ Հագիւ թէ կասկած կարող է
լինել, թէ արձանագրութիւնը յատուկ յի-
շատակարան է այս ու նորա սահմանակից
երկիրներն տիրապետութեան. ուստի այս
նահանգում որոշելու է Ուրարտեան նշանաւոր
Etiumi գաւառը։ Այս երկիրը քաղաքացի յի-
շատակուած է Արգիշտիի արձանագրութիւն-
ներն մէջ. տարեգրերում 5 անգամ [պրօֆ.
Սէյս. XXXVII, 21—22. XXXVIII, 25.
XLIII, 41—49], բացի զորանից՝ Արգիշ-
տիի XLV, 28 (Սէյս) արձանագրութեան
մէջ։ Այս երկրի դիրքը որոշելու համար շատ
նշանաւոր են մանաւանդ վերը բերած տե-
ղերից միայն երկու վերջինը. այն է XLIII,
47—49 արձանագր. դա յիշուած է *Eriahi*
և *Iskigulu* երկիրներին կից. իսկ արձանագ-
XLV (յիշուած է սող 28) մենք գտնում
ենք *Eriahi* կից *Diawhini* երկրին։ Այս
վերջինս դիրքը որոշուած է XXX¹ ար-
ձանագրութիւնը Ալաշկերտի Դելիւ—բաբա գիւ-
ղում. նորա մօտ մենք պիտի որոնենք նաև
Etiumi և *Eriahi* երկիրները։ *Eriahi* եր-
կրի դիրքը արդէն յայտնի է Գանլըճայի
արձանագրութիւնից և գտնուած է Ալեք-
սանդրապոլի գաղտնաւայրում, Արփա—չայի
ձախ ափերում։ Այսպէս ուրեմն պարզ է,
թէ այս երկու երկիրներն մէջ *Diawhini*
հաղաւում և *Eriahi* հիստուում, պէտք է
լինի *Etiumi*։ Սարգսամիշի արձանագրու-
թիւնը միանգամայն հաստատում է այս են-
թադրութիւնները։ Այդ արձանագրութիւնը
Կարս—չայի հովտի սկզբում գտնուած լինելով,
տանգում է *Etiumi* երկրի նուաճման մա-
սին և հաստատում է թէ *Etiumi*—ն զրա-
նելում էր բուն այս հովտում և համապա-
տասխանում էր արդի Կարսի նահանգին։

Դորա վրայ, բաց ի յիշեալից, ակնարկում
է այն նշանաւոր հանգամանքը, այս որ եր-
կրում Արգիշտիիձեզը յուսանուած քաղաք-
ներն թուում արձանագրութեան մէջ առաջին
տեղն բռնում է *Ahuriani* քաղաքի անունը,
որ բոլորովին համապատասխանում է Արփա-
չայի այժմեան Հայկական անունն Ախու-
րեան—ին։ Ըստ վկայութեան հայագէտ Սէն-
Մարտինի (*Mémoires historiques et géo-
graphiques sur l'Arménie* T. 1, p. 33).
Ախուրեան կոչումն ի հնումն Կարս—չային
էր պատկանում և ոչ Արփա—չային*։ Այս
տեղից կարելի է եզրակացնել, որ *Ahuria-*
ni քաղաքը, համանուն Կարս—չայ գետի,
երկրիս գլխաւոր քաղաքն էր և ամենայն
հաւանութեամբ գտնուած էր Սարգսամիշի
այն տեղում, ուր գտնուել է արձանագրու-
թիւնը։ Խոյիքը այն մասին, արդեօք միև-
նոյնը չէ *Etiumi* երկիրն և Հայոց նահանգն
Ուտի, Լաթին և Յունաց հեղինակներն —
Ջեղդոյ**¹, ինչպէս վերջին ժամանակներս
աշխատում է ապացուցանել հ. Գալուստ
Տէր Միկտշեան***. մենք ընդադաւանելու
միտք չունինք, միայն կը նկատենք, որ Ու-
տեաց դիրքը աւելի հիստային է, քան թէ
Կարուց նահանգինը կուր գետի հովտում,
վրաստանի սահմաններում, համապատաս-
խանում է բեռազեր արձանագրութիւնների
Etiumi երկրի դիրքին, վասն զի հիմք չը-
կայ հերքելու այն կարծիքը, թէ *Etiumi*
կարող էր տարածուիլ աւելի հեռու դէպ ի
հիստի, քան թէ Կարսի նահանգը և հասնել
մինչև կուր գետը։

Երկիրը *Etiumi* հանդիպում է ոչ միայն
Արգիշտիի արձանագրութիւններում, այլ և
նորանից առաջ էլ և յետոյ։ Այսպէս մենք
նորան պատշաճում ենք Մենուայի և նորա
հօր Իշպուխիի արձանագրութեանց մէջ [Սէյս
XXXI, 3, 7, 12] հետեւեալ ձևերով՝ *E-*

* Նշելու հաստատում է և հ. Գալուստ Տէր-
Միկտշեանը։

** *Plin. lib. VI, cap. 13. — Ptol. Geog. lib. V, cap. 13.*

*** Труды Вост. Комм. Т. II, вып. 1, стр. 113—114 (протоколы).

tiuhini (Etiuhini) և Արգիշտի յաջորդ՝
Մարգարիի արձանագրութեան մէջ [Մէյս
XLIX, 13], Այս բոլորը վկայում է E-
tiuhni երկրի մեծ նշանակութեան մասին. ակ-
նեբէ է, որ Ուրարտեան միապետների շանքն
կողմասի սահմաններում դարձրած էր առ-
այն, որ նուաճեն Etiuhni երկիրը: Ուրեմն,
բնական է ենթադրել, որ Etiuhni երկիրը
կենդրոնական աշխարհ էր կոչկասում, և
որիշ երկիրները մասամբ կախում ունէին
նորանից: Դորանով, զուգէ, կարելի է մեկ-
նել այն տարօրինակ իրողութիւնը, որ E-
tiuhni երկիրն յիշում է կարս-չայից հետո,
էլաոի արձանագրութեան մէջ, Երևանի մօտ:
Ահա Սարգամիշի արձանագրութեան
թարգմանութիւնը [N°. XXI]:

- տող. 1 Ես տիրեցի քաղաքին Աշուրեանի,
» 2 քաղաքներին ԱշտուաՀինի երկրին
» 3 . . . բերդ կանգնեցի,
» 4 քաղաքին ԱշտուաՀինի ես տիրեցի,
» 5 Էտիուհնի երկիրն ոռոգեալ (?)
» 6
» 7 Խալդի.
» 8 Արգիշտի ասում է.
» 9 ըստՀրամանին (չաստուածի) Խալդի,
» 10 (չաստուածին) Թէէշբա (չաստուա-
» ծին) Արգիշտի չաստուածոց, —
» 11 յաջողութիւն տան ինձ չաստուած,
» ներք
» 12 երկու կանգուն (°) . . . ես
» խլեցի
» 13 քաղաքիցն Կալարտի
» 14 . . . ես բաժանեցի նոցա
» 15 100 20 100
» 16 150 6000 100
» 17 Խալդիացոց մեծաց,
» 18 Արգիշտի, որպէս Մենուայի
» 19 արքային Հզօրին, արքային երկրին
» Բիայի,
» 20 որ բնակւում է քաղաքումն Տուշ-
» պա:
» 21 Արգիշտի ասում է՝
» 22 ով այս արձանագրութիւնը կ'հե-
» ռացնէ,
» 23 ով կը ջնջէ անունը այս մարդու

» 24 չաստուածներն Խալդի, Թէէշբա,
Արտինի
Հետեալ երկու տողերը անվերծանելի են:

Խ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆՑ

Շարայարեյի

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԿՈՐԵԱՆ

ԵՒ ԻՐԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑ

(Շար. տիւս յէջ 110)

ԵՐԿՈՒ գրութիւնը, որք մի եւ նոյն
ներթին վերայ ճառեն եւ երկուքն այլ միան
գամայն Հնութեան դրոյմը ունենան, մի եւ
նոյն Հեղինակին անունը կրելով, մի եւ նոյն
գրչին ընծայուելով, եւ սակայն իրարմէ տար-
բերին աւելի կամ պակաս պատմուած դէպ-
քերով, լեզուով եւ ոճով, — մեր գրակա-
նութեան պատմութեան մէջ անսովոր երե-
ւոյթներէ մին է սա: Եւ թէ երկուքն այլ
միանգամայն չեն կարող մի եւ նոյն գրչի
արդիւնք լինել, ապա ուրեմն կը մնայ ապա-
ցուցանել՝ ներքին եւ արտաքին փաստերով
թէ այդ երկուքէն որ է բուն իսկական սկզբ-
քնագիր Հեղինակին: Շատք յօտար եւ յազ-
գային բանասիրաց, որք մեր Հին մատենա-
գրաց քննութեամբ պարագայր են, կը Հակին
ի նպատ քնդարձակին, սակաւք միայն՝ ի
նպատակ Համառօտին, ինչպէս կանխաւ ըսինք
նախորդ յօդուածնում մէջ: Բայց թէ ոչք են
գաճա, ինչ փաստերու վերայ Հաստատուած
մէկ կամ միւս կողման շատագոյով կը Հան-
դիսանան, եւ թէ ինչ կերպով կարելի է
լուծել նոցա տարակոյսները, — ահա այն
զիջաւոր խնդիրք՝ որովք պիտի գրադիւնք Հա-
մառօտին ներկայ գլխուս մէջ:

Յայտ է թէ մինչեւ ցամա 1853, — յո-
րում առաջին անգամ լոյս տեսաւ Համառօտ
խմբագրութիւնն՝ Վենետիկոյ ս. Վապարու
տպարանէն, — Կորեան անուամբ մէկ գրու-
թիւն միայն կը ճանչցուէր, եւ էր ընդար-
ձակն, որ եւ Հրատարակուելով նոյնպէս յի-
շեալ տպարանէն՝ ի շարս Մատենագործանց
նախնեաց յամին 1833, ամենուն ձեռքը կը
յածէր արգէն, եւ որուն իսկական քնագիր